

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-PEDAGOGIKA INSTITUTI

MENEJMENT FAKULTETI

SH. SAIDBOYEV
T.UBAYDULLAEV

BAKALAVR TA'LIM YO'NALISHI
TALABALARI UCHUN

PUL MUOMALASI, MOLIYA VA KREDIT

FANIDAN MA'RUZALAR MATNI

Namangan - 2007

Ushbu ma’ruzalar matni «Moliya», «Buxgalteriya hisobi va audit», «Menejment» yo’nalishida tahsil olayotgan bakalavr talabalari uchun ta’lim standartlari asosida yozilgan bo’lib, unda pulning mohiyati, pulning aylanishi, pul muomalasi qonuni, kredit va inflyatsiya kabi mavzular yoritilgan.

Mualliflar:

Sh. Saidboyev
NamMII «Moliyat» kafedrası professori,
iqtisod fanlari doktori

T.A.Ubaydullaev
NamMPI, «Moliya va buxgalteriya hisobi»
kafedrası assistenti

Taqrizchilar:

M.Mirzaahmedov
Namangan viloyati hokimligining iqtisodiyot
bosh boshqarmasi «Umumiqtisodiyot
kompleksini muvofiqlashtirish» bo’limi
boshlig’i, iqtisod fanlari nomzodi, katta ilmiy
xodim, O’zbekiston Respublikasida xizmat
ko’rsatgan iqtisodchi

A.Yuldashev
NamMPI «Moliya va buxgalteriya hisobi»
kafedrası mudiri, dotsent, iqtisod fanlari
nomzodi

Ma’ruzalar matni Namangan muhandislik-pedagogika instituti ilmiy-uslubiy kengashi tomonidan ko’rib chiqilgan va chop etishga tavsiya etilgan.

© Namangan muhandislik-pedagogika instituti

KIRISH

Mustaqillik yillarida O'zbekiston avvalgidan tubdan farq qiluvchi yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan iqtisodiy rivojlanishning navbatdagi bosqichlariga o'tib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti asosida pul-tovar munosabatlari yotadi. Tovar-pul munosabatlari - tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodiyoti erkin pul-tovar munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muxofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib boriladigan iqtisoddir.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish dolzarb tadbirlardan bo'lgan pul, kredit va bank tizimida ham chuqur o'zgarishlarni amalga oshirishni taqozo qildi. Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiy kategoriya sifatida pulning, kreditning, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati va ahamiyatiga yangicha yondashish zarurligini taqozo qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida bank-moliya tizimining ahamiyati tubdan o'zgarmoqda. Bozor munosabatlarini boshqarish sohasida davlat tomonidan olib boriladigan barcha ishlarning og'irlik markazi ana shu tizimlarga ko'chdi.

Shu sababli, bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligi va pul muomalasidagi ahvol uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so'mning barqarorligi va yuksak nufuzini ta'minlash sohasidagi muammolarni o'rganish, shuningdek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o'ta dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Bozor munosabatlarini talab darajasida tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va shu asosda iqtisodiy taraqqiyotga erishish kreditdan foydalanishni, banklar faoliyatining samaradorligini oshirishni, kreditdan foydalanishda salbiy holatlarni oldini olishni taqozo qiladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlarning salmog'i va sifati sohasida ancha muammolar mavjud.

Har bir jamiyatda bank tizimi uning iqtisodiy tizimining muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarixan tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi banklarning rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq holda taraqqiy qilib borgan. Banklar xo'jaliklarga kredit bera turib, korxona, tashkilotlar o'rtasida hisob-kitoblarni o'tkaza borib, kapital harakatida vositachi sifatida maydonga chiqadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimida katta tarkibiy o'zgarishlar yuzaga keldi va banklarning tarkibi va ular bajaradigan funktsiyalar va ularga yuklangan vazifalarning mohiyati va sifati

o'zgarib bormoqda. Banklar ma'muriy buyruqbozlik tizimida ishlashdan yangi bozor munosabatlari sharoitida ishlashga o'tdi.

Bozor munosabatlari sharoitida ishlash banklardan yangi xizmat turlarini tadbiq qilish, mijozlarning qiziqishlarini hisobga olish, ularga xizmat ko'rsatishning yangi usullarini joriy qilish, yangi kredit vositalarini banklar faoliyatida qo'llash, turli xil kredit institutlarining barpo qilinishi bilan bog'liq jarayonlarning yuzaga kelishiga olib keldi.

Ma'ruzalar matnida bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi va kreditning rivojlanish qonuniyatlari, asosiy tamoyillari, banklar va bank jarayonlarininng olib borilishi, valyuta va valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

Mazkur ma'ruzalar matni moliya, buxalteriya hisobi va audit hamda menejment yo'nalishida taxsil olayotgan bakalavriat talabalari, shuningdek shu soha bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

1-mavzu: Pulning mohiyati va funktsiyalari

1. Pulning zarurligi va mohiyati.
2. Pulning funktsiyalari.
3. Pulning turlari.
4. Pulning barqarorligini ta'minlash asoslari.

Pulning zarurligi va mohiyati

Iqtisodiy katagoriyaga amal qiluvchi har bir mamlakat rivojlanishining asosiy vositalaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiyotiga o'tish va unda ish yuritishda uning o'rni va ahamiyati yanada oshib boradi.

Darhaqiqat, pul-»bozor tili«dab bajiz aytilmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromad xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida pul ahamiyatining ortib borishi jamiyatimizda mavjud huquqiy va jismoniy shaxslar faoliyati va uning natijasi-daromadi pul bilan bog'liq ekanligidadir. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish bosqichlarida odamlarni o'ziga jalb qilib kalgan.

O'tgan asr iqtisodchilari pulni tovarlarning tafari dabi ifodalaganlar va uning qo'yidagi xususiyatlarini izoxlab barginlar. Birinchidan, pulning ista'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, pulda ifodalanadigan aniq mahnatning asosini abstrakt mahnat tashkil qiladi. Uchinchidan, pulda ifodalanuvchi xususiy mahnat ijtimoiy mahnat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga asoslangan holda pul ham tovar, lakin boshqa tovarlardan farq qiluvchi hususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovardir, dagan xulosaga kalish mumkin. pulning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'ziga ifoda qiluvchi, ekvivalent hisoblanadi.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar - u pulligicha qoladi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda pulning mohiyatini qo'yidagicha ta'riflash mumkin.

Pul - bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mahnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifodalaydi dabi aytishimiz mumkin. Bular, birinchidan; pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligini; ikkinchidan - pul bu umumiy ekvivalent - yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qilishi (boshqa hohlagan biror tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi); uchinchidan, pulning

ekvivalent sifatida tovarni yaratishga katgan mahnat va xarajatlarni o'zida ifoda qilishi; to'rtinchidan, pulning har bir iqtisodiy tizimda tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga kaladigan iqtisodiy munosabatlarni ifoda qilishi va boshqalardir.

Pulning funktsiyalari

Har bir iqtisodiy katagoriyalarning amal qilishi, iqtisodiy munosabatlarning mas'uli sifatida namoyon bo'lishi, pulning zimmasiga ma'lum vazifalarni yuklaydi.

Pul iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettira turib, ma'lum funktsiyalarni bajaradi.

Pulning mohiyati uning bajaradigan funktsiyalarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Biz pulning iqtisodiy katagoriya dab qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda kang tarqalgan funktsiyalarini tahlil qilib, pul asosiy to'rt funktsiyani bajaradi dagan fikrni ta'kidlamoqchimiz. Bular: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funktsiyalari.

Qiymat o'lchovi sifatida pulning funktsiyasi uning qiymat o'lchovi ekanligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiymatini balgilaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Qiymat o'lchovi funktsiyasida pul, tovar ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mahnatni ifodalaydi va shu mahnat asosida tovarning qiymatini balgilaydi. Pulning bu funktsiyasida naqd pullar emas, fikran pullar ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarni bahosini ko'rib, tovar shu bahoga arziydigan tovar, yoki unga yuqori yoki past baho qo'yilganmi - shu haqda o'zimizning fikrimizga ega bo'lishimiz mumkin. Bizning mana shu xulosamiz asosida pulning qiymat o'lchovi funktsiyasi yotadi.

Muomala vositasi funktsiyasida pul yordamida tovar o'zining pul qiymatiga ayirbosh qilinadi. Bu funktsiyani bajarish uchun naqd pul bo'lishi lozim.

Bu funktsiya yordamida tovarlarning bir-biriga ayirboshlash (bartar) usuliga chak qo'yiladi.

Pulning muomala vositasi funktsiyasida tovar qo'ldan-qo'lga o'tadi va muomaladan chetlashadi, ya'ni iste'molchi tasarrufiga o'tadi.

Pul va tovarning harakati (T-P-T) qisqa vaqt ichida tugallanadi. qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar-pul va pul-tovar) turishi pulning muomala vositasi funktsiyasining asosini tashkil qiladi. SHuning uchun ham bu funktsiyaning amal qilishida naqd pul bo'lishi va u barqaror, sifati yuqori bo'lishi kerak.

O'zbekistonda muomala vositasi funktsiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog'oz pullar va metal tangalar bajaradi.

Pulning to'lov vositasi funktsiyasi chet el iqtisodiy adabiyotlarida pulning muomala vositasi funktsiyasi uning to'lov vositasi ekanligidan dalolat beradi degan chalkash xulosalarni uchratish mumkin. Lekin, biz pulning yuqorida keltirilgan muomala vositasi funktsiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funktsiyasiga ham mos keladi deb ayta olmaymiz. Bu xususiyatlar pulning to'lov vositasi funktsiyasidan tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Pulning to'lov vositasi funktsiyasi turli qarz va majburiyatlar to'langanda:

-korxona, tashkilotlar o'rtasida tovar va xizmatlar uchun to'langanda;

-davlat byudjetiga va kredit tizimiga to'lovlarni amalga oshirganda (foydadan ajratiladigan to'lovlar kredit bo'yicha qarz va foizlarni to'lash va boshqalar);

-ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash va aholiga boshqa to'lovlarni to'lash (nafaqa, stipendiya va boshqalar)da;

-boshqa xar-xil qarz va majburiyatlarni to'lash (masalan kreditga olingan tovar uchun to'lov, uy-joy, elektro energiya va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar)da amalga oshiriladi.

Pulning to'lov vositasi funktsiyasining yana bir xususiyati shundaki, bu funktsiyada to'lovlar naqd pullik yoki naqd pulsiz shaklda amalga oshirilishi mumkin.

Bu xususiyati bilan ham pulning to'lov vositasi funktsiyasi muomala vositasi funktsiyasidan farq qiladi.

Pulning bu funktsiyasi yordamida amalga oshiriladigan naqd pullik va naqd pulsiz to'lovlar birgalikda to'lov aylanishini vujudga keltiradi.

Pul jamg'arma vositasi funktsiyasi.

Pulning bu funktsiyasi sotish va sotib olish jarayoniga zarurat bo'lmagan holda yuzaga keladi.

Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan keyin uzoq vaqt davomida boshqa tovar sotib olmasa pul muomala va to'lov aylanishidan chetlashadi.

Yig'ilgan pullar jamg'arma vositasi funktsiyasini bajaradi.

Tovar ishlab chiqarish va muomala jarayoni pulni jamg'arishga imkoniyat yaratadi. Jamg'arma ikki yo'nalishda yuzaga kelishi mumkin. Maqsadli jamg'arish yoki umuman jamg'arish. SHunaqa jamg'armalar borki, aniq bir mo'ljal bo'lmagan holda yig'ib boriladi. Maqsadli jamg'armada odamlar mashina, asbob-uskuna, uy-joy sotib olish yoki ma'lum bir maqsadni amalga oshirish uchun mablag' jamg'aradilar.

Pulning jamg'arma vositasi funktsiyasi pulni pul aylanishidan chiqib ketishiga olib keladi.

Bunda pul pul aylanishining qaysidir kanallarida turib qoladi. va natijada u mavjud aylanishdan ajralib ma'lum vaqtgacha aylanishga qaytib tushmasligi mumkin.

Pulni jamg'arishga undaydigan omil uning maxsus tovar, umumiy muqobilligi ya'ni, boshqa barcha tovarlarga hohlagan vaqtda almashtirish mumkinligidir.

Pul yuqori darajada likvidlikka ega bo'lgani uchun, hoxlagan vaqtda, hoxlagan to'lovni to'lashga yo'naltirish mumkinligi, u o'z nominalini o'zgartirmasligi uchun pul jamg'arma va xazina to'plash funksiyasini bajaradi.

Pul jamg'armasi boylikning bir shakli hisoblanadi. Kishilar boylikni faqat pul shaklida emas, boshqa shakllarda, masalan, uy-joy, er, mashina asbob-uskuna, aktsiya, obligatsiya va boshqa shakllarda ham mujassamlashtirishlari mumkin. Boylikning shakllarida likvidlik darajasi pulga nisbatan (agar infilyatsiya bo'lmasa) past bo'ladi va ularning narxi ham o'zgarishi mumkin. Er, uy-joy, asbob-uskuna, qimmatli qog'ozlarni pulga aylantirmasdan turib ularni biror to'lovni qoplash uchun yo'naltirib bo'lmaydi. Pulni bo'lsa hoxlagan paytda turli majburiyatlarni qoplash uchun yo'naltirish mumkin.

Adabiyotlarda pulning jahon puli funksiyasi to'g'risidagi g'oyani ham uchratish mumkin.

Bu funktsiyani biror valyutaga bog'lab qo'yish to'g'ri deb bo'lmaydi.

Pulning turlari

Pul o'zining evolyutsion jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog'oz, kredit pullar shaklida ishlatib kelingan, qiymatini o'zida ifodalanishga ko'ra pullar ikki turga bo'linadi:

-haqiqiy pullar;

-haqiqiy pulning o'rini bosuvchi pullar - qiymat belgilari.

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amalda qulay bo'lgan doira (shu shaklda metall emirilishi kam bo'ladi) shaklda chiqarilgan.

Qog'oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo'lib, pulning muomala funktsiyasi riovjanishi natijasida yuzaga kelgan.

Qog'oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin.

1-bosqich: tangalarning uzoq vaqt davomida muomalada bo'lishi, qo'ldan - qo'lga o'tish natijasida emirilishi;

2-bosqich: tanganing metall tarkibining buzilishi.

Davlat tomonidan ongli ravishda davlat hazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalarning metall (oltin, kumush) miqdorini kamaytirish; bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarishning murakkablashuvi va ular zahiralarning kamligi ham sabab bo'lgan.

3-bosqich: davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida Xazina biletlarining chiqarilishi.

Kredit pullar - ishlab chiqarish va tovar aylanishining rivojlanishi, metall pullarning etishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keldi.

Tovar va to'lov aylanishining ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari: chek, veksel, banknotlar chiqarilgan.

Kredit pullar deb kredit munosabatlari asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi.

Kredit pullarning asosiy turlaridan bir veksel hisoblanadi. Veksel - bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o'tkazma veksel tratta) ko'rsatilgan summani, ko'rsatilgan vaktida, joyida to'lash to'g'risidagi yozma majburiyat hisoblanadi.

Banknot - kredit pullarning etakchi vakillaridan biri bo'lib, Markaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqariladi.

CHek - veksel va banknotdan keyin paydo bo'lgan kredit vositasi hisoblanib, to'lovchining o'z bankiga uning schyotidan oluvchining schyotiga o'tkazib qo'yish to'g'risidagi buyrug'idir.

Hozirgi zamon amaliyotida qo'llanilayotgan kredit kartochkalar naqd pullar o'rniga hisob-kitoblarni olib borish uchun chiqarilgan bo'lib, ular juda qulay va muayyan afzallarlarga ega.

Pulning barqarorligini ta'minlash asoslari

Milliy valyuta - milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir.

Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir. Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yurgizishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to'ldirish aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Pulning barqarorligi deganda pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi.

Pulning barqarorligi uning barcha funktsiyalarini to'laqonli bajarishi, hisob-kitoblarni olib borish, nazorat, moddiy rag'batlantirish, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif unga bo'lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin. Aksincha bo'lganda esa pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi.

Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra uni tovarlarga aylantirib quyish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan yana biri byudjet taqchilligining bo'lmasligidir.

Pulning barqarorligining ta'minlashning yana bir yo'nalishi bu oltin, zahira va valyuta zahiralarining salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

2-mavzu: Pul aylanishi

1. Pul aylanishi va uning mohiyati.
2. Pul aylanishining tarkibiy qismlari va ularning o'zaro bog'liqligi.
3. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari.
4. Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari.
5. Banklarning kassa oboroti prognozi.

Pul aylanishi va uning mohiyati

Naqd pulsiz va nakd pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlarning pul aylanishini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyot tarmoqlarida yaratilgan tovarlarning barchasi pul yordamida ayirboshlash qilinadi. Pul aylanishiga tovar aylanishining pul shaklidagi ko'rinishi deb qarab bo'lmaydi. Chunki pul aylanishi tovar aylanishidan kengroq bo'lib, u tovarning sotilishi va sotib olinishidan tashqari, har xil sohalarda mehnatga haq to'lash jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Pul aylanishining quyidagi guruhlarini ifodalash mumkin:

-ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar (ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ish haqi to'lash va boshqalar);

-harajatlarni qoplash uchun tushadigan tushumlar va jamg'armalarni tashkil qilish;

-turli xil moliyaviy majburiyat va daromadlardan to'lovlarni amalga oshirish va boshqa to'lovlar.

Korxonalar oladigan daromadlardan byudjetga to'lovlar, ya'ni soliqlar va boshqa to'lovlarning amalga oshirilishi ham pul aylanishining bir qismini tashkil qiladi.

Pul aylanishi aholi tomonidan uy-joy, kommunal xizmatlar, gaz, elektr energiyasi, aloqalar xizmatlari uchun to'lovlar, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish korxonalariga to'lovlar, transport uchun va boshqa to'lovlarni, a'zolik badallari va paylarni to'lashni o'z ichiga oladi. SHunday qilib, pulning ayrim yo'nalishlarda harakatini ko'rib chiqqan holda pul aylanishining mohiyatini quyidagicha ta'riflash mumkin.

Pul aylanishi - bu naqd pullik va pul o'tkazish yo'li bilan olib boriladigan hisob-kitoblarning yig'indisidir.

Pul aylanishining tarkibiy qismlari va ularning o'zaro bog'liqligi

Pul aylanishining ikki asosiy belgilarga: birinchidan, jami ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va ikkinchidan, pul funktsiyalariga ko'ra tarkibiy qismlariga bo'lish mumkin. jami ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda pul aylanishi: tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bog'liq aylanishga, hamda tovar va ularning harakati bilan bog'liq bo'lmagan aylanishga bo'linadi.

Pul aylanishining birinchi turiga ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar - mehnat qurollari, mehnat vositlari ishchi kuchi sotib olish va aksincha, aholi tomonidan davlat, kooperativ - savdo tashkilotlaridan, dehqon bozorlaridan, fuqarolardan iste'mol uchun zarur tovarlarni sotib olish va aholining yuqoridagi sub'ektlarga tovarlar sotish, kapital qurilish va ta'minlash sohasidagi hisob-kitoblar va boshqalar kiradi. Pul aylanishining ikkinchi turiga ishchi va xizmatchilarga ish haki to'lash, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq to'lovlar, kreditlash jarayoni bilan bog'liq to'lovlar va boshqa tovar harakati bilan bog'liq bo'lmagan to'lovlar kiradi.

Pul funktsiyalariga va to'lov turlariga ko'ra pul aylanishi naqd pullik va naqd pulsiz aylanishga bo'linadi.

Pul aylanishining asosiy qismini naqd pulsiz aylanish, ya'ni korxona, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat byudjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan aylanish tashkil qiladi.

Naqd pullik aylanish - bu naqd pul yordamida amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisidir. Bu aylanish pul o'zining to'lov va muomala vositasi funktsiyalarini bajarishida yuzaga keladi.

Naqd pullar muomala vositasi sifatida aholi bilan korxona, tashkilotlar o'rtasida, aholi bilan aholi o'rtasidagi tovarlar sotib olishda va sotishda qo'llaniladi.

Pul to'lov vositasi sifatida ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarni to'lashda nomoyon bo'ladi. Undan tashqari naqd pullik aylanishga:

- kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;
- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;
- soliqning ba'zi turlarini to'lash;
- bank kreditlarini to'lash;
- matbuot tashkilotlariga paylar to'lash;
- aktsionerlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar kiradi.

SHuni ta'kidlash kerakki, pul aylanishining ikki kismi bir-biri bilan uzviy bog'liq, chunki pul naqd pul aylanishidan naqd pulsiz aylanishga o'tadi va aksincha aylanib doimiy harakatda bo'lib, umumiy pul aylanishini yuzaga keltiradi.

Korxona, tashkilotlarning bankdagi hisob-rakamidagi pul mablag'lari quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi va xizmatchilarga ish haqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafaqalar to'lash;
- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jalik maxsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari bo'yicha to'lovlar;
- aholi banklardan o'z jamg'armalarini olganda;
- aholiga sug'urta to'lovlarni to'langanda va hokazo.

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi. Naqd pullarning muomalaga chiqarilishi ustidan bank nazorat olib boradi.

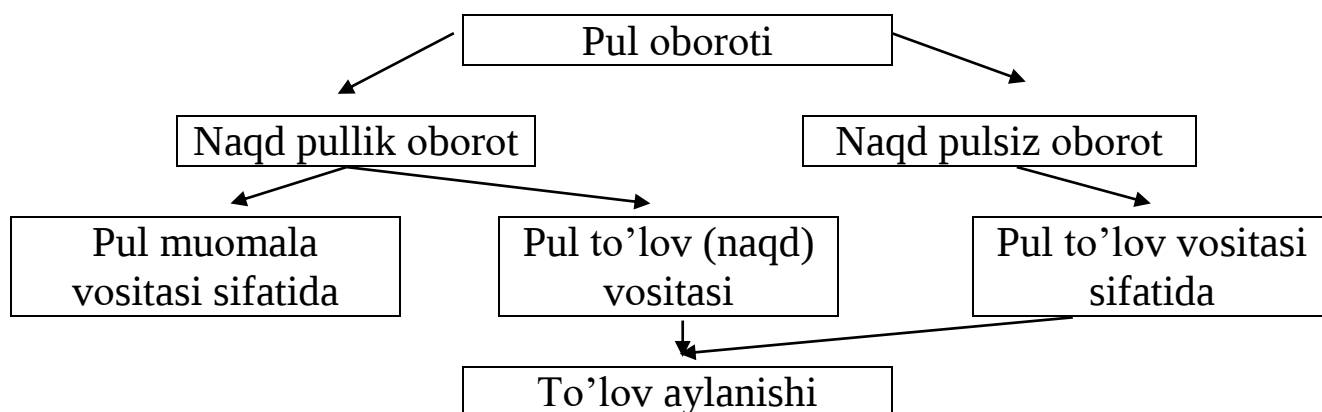
Naqd pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulsiz aylanishga tushadi:

- uy-joy va kommunal xizmatlar uchun to'langanda;
- aloqa tashkilotlariga to'langanda;
- har xil soliqlar va paylar to'langanda;
- davlat zayomlari va lotoreya biletlari sotib olingandagi tushumlar orqali;
- yakka tartibdagi qurilish uchun olingan kreditlarni to'langanda;
- har xil bojlar va jarimalarni to'langanda;
- bolalar bog'chalari va boshqa muassasalar uchun to'langanda;
- dam olish uylari va boshqa sog'lomlashtirish muassasalarni yo'llanmalari uchun to'laganda va boshqa hollarda.

Pulning naqd pulsiz aylanishga o'tganidan naqd pullik aylanishga ko'proq o'tishi pul muomalasi uchun xatarliroq hisoblanadi.

Shuning uchun ham pulning naqd pullik aylanishga o'tish jarayoni davlatning Markaziy banki tomonidan nazorat qilib borilishi kerak. O'zbekistonda pul muomalaga Markaziy bank tomonidan chiqariladi. Aholi tomonidan ish haqi va boshqa to'lovlar shaklida olingan pullarning bir qismi dehqon bozoridan tovarlar sotib olishga sarflanadi. Dehqon bu pullarga savdo tashkilotlaridan tovarlar sotib oladi.

Pul aylanishining tarkibiy qismlari sxemasi

Savdoga tushgan pullar savdo tushumi sifatida banklarga topshiriladi. Ko'rinib turibdiki, bankdan chiqqan pullar bir necha to'lovlarga ishlatiladi, naqd pul aylanishining hajmi to'lovlarni amalga oshirishi uchun muomalaga chiqarilgan pullar miqdoridan bir necha marta ko'pdir. Naqd pul aylanishi naqd pullar bilan amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisi bo'lib, u sonlarda ifodalanadi. Pul muomalasi muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankka qaytib kelishi tezligini ifodalaydi.

To'lov aylanishi deb, pulning to'lov vositasi sifatida harakati tufayli vujudga kelgan pul aylanishiga aytiladi.

To'lov aylanishining tarkibiy qismi bo'lib, to'liq naqd pulsiz aylanish va naqd pul aylanishini pulning to'lov vositasi funktsiyasi tufayli yuzaga keluvchi qismi hisoblanadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari

Mablag'larni bir hisob raqamidan ikkinchi hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan hisoblar naqd pulsiz hisob-kitoblar deyiladi. O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblar 1995 yil 4 sentyabrdagi «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish to'g'risida»gi 60-qoidaga asosan olib boriladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi unsurlardan tashkil topgan. Bular naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish va amalga oshirishning asosiy tamoyillari; hisob-kitob shakllari; hisob-kitob xujjatlari; to'lov turi; navbati; manbalari; hisob-kitob qatnashchilari; bankning huquq va majburiyatlari hamda boshqalar.

Naqd pulga hisob-kitoblar o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq hisob-kitoblar va notovar tarzdagi hisob-kitoblarga bo'linadi. Tovarlarni sotish jarayonidagi hisob-kitoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'liq bo'lib, ular asosan korxona, tashkilotlar o'rtasida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar hisob xujjatlari asosida olib boriladi. SHartnomaga asosan mol etkazib beruvchi tomon o'z vaktida tovarning puli (muqobili)ni olishi, mol sotib oluvchi esa pulni o'z vaktida o'tkazishi zarur.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- korxona, tashkilotlar o'z pul mablag'larini (o'z mablag'lar va qarz mablag'lar) bankda saqlashlari zarur;

- barcha naqd pulsiz hisob-kitoblar bank orqali o'tishi kerak;

- xo'jalik organlari hisob-kitoblar shakllarini erkin tanlashlari va uni shartnoma orqali mustahkamlab qo'yishlari mumkin;

- xo'jalik organlarining hisob-kitoblari bo'yicha shartnomaviy munosabatlariga bank aralashmasligi kerak;

- tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlar to'lovchining roziligi bilan amalga oshiriladi;

- to'lovlar xo'jalik organlarining hisob varakasidagi mablag'lari hisobidan, ba'zida (agar korxona kredit olishi mumkin bo'lsa) bank krediti hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

- to'lov qoidasi mol etkazib beruvchi va mol sotib oluvchi tomonidan mol etkazib berish to'g'risidagi shartnoma asosida kelishib olinadi;

- mol etkazib beruvchining hisob varag'iga pul mablag'larini o'tkazish mazkur mablag'larning mol sotib oluvchining hisob varag'idan o'chirilganidan keyin amalga oshiriladi (cheklar bilan hisob-kitob qilish bundan mustasno).

Naqd pulsiz hisob-kitob shakllari

Naqd pulsiz hisob-kitoblar banklar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilagan va halqaro amaliyotda qabul qilingan shakllarda olib boriladi.

O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 4 sentyabrdagi №60 «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar qoidasi»ga asosan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- to'lov topshiriqnomasi bilan;

- cheklar bilan;
- akkreditivlar bilan;
- tijorat banklarining veksellari bilan;
- to'lov talabnoma - topshiriqnomalari bilan;
- to'lov talabnomalari bilan;
- inkassa topshiriqnomalari bilan.

Korxonalar o'ziga qulay bo'lgan hisob-kitob shaklini erkin tanlashi mumkin. Hisob-kitoblarning qaysi shaklini qo'llash mumkinligini, to'lovchining to'lash tartibi, to'lovchi bilan mablag' oluvchi o'rtasida tuziladigan shartnomada ko'rsatiladi.

Banklarning kassa aylanmasi istiqboli oboroti prognozi

1991 yildan boshlab mamlakatda kreditni rejalashtirish va kassa rejalarini tuzishdan kassa aylanishlarini tuzishga o'tildi. Kassa aylanishlarini tuzishdan asosiy maqsad naqd pulga bo'lgan ehtiyojni butun respublika hududlar va bank muassasalari bo'yicha aniqlash hamda pul muomalasini barqarorlashtirish tadbirlarini ishlab chiqishni amalga oshirishdan iborat.

Kassa aylanishi prognozi ikki qism; - tushum va xarajatlardan iborat.

Kassa aylanishlari prognozi barcha naqd pullarning bank kassalariga kelib tushish manbalari va hajmini, korxonalar, tashkilotlar, muassasa va alohida shaxslarga beriladigan barcha naqd pullarning miqdori va ularning maqsadga yo'naltirilganligini hamda emissiya natijasi ya'ni pulni muomalaga chiqarish yoki muomaladan olish summasini aks ettiradi.

Barcha tijorat banklarining kassa aylanishini prognozlashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatining asosiy vazifasi tuziladigan hisob-kitoblarning iloji boricha haqqoniyligiga erishish va banklarga pulning kelib tushish salmog'i va tezligini ko'paytirish, emissiya miqdorini cheklash va shu asosda emissiya bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar salmog'ini qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Kassa aylanishi prognozi natijasida xarajatlarning tushumdan oshib ketishi muomalaga qo'shimcha pul chiqarish zarurligini, aks holda muomaladan pullarni olish kerakligini ko'rsatadi.

Aholining pul daromadlari va xarajatlari balansi va kassa aylanishi prognozi pul muomalasini olib boruvchi asosiy rejalaridan hisoblanadi.

Kassa aylanishi prognozini bajarish pul muomalasi barqarorligini ta'minlashda birinchi ahamiyatga ega bo'lgan reja hisoblanadi.

SHuning uchun bank bo'limlari bu rejaning bajarilishini qat'iy nazorat qilib boradilar. Tijorat banklari Markaziy bankning asosiy boshqarmalari kassa aylanishi to'g'risida belgilangan shaklda statistika hisobotlarini tuzadilar va pul muomalasini barqarorlashtirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqadilar.

3-mavzu: Pul muomalasi qonuni, pul massasi va pul muomalasini tartibga solish

1. Pul muomalasi qonuni va uning mohiyati.
2. Pul massasi va pulning aylanish tezligi.
3. Pul muomalasini tartibga solish usullari.

Pul muomalasi qonuni va uning mohiyati

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli bo'lishi pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K.Marks pul muomalasining qonunini ochdi. Bu qonunga asosan muomala vositasi funktsiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul tezligi orasidagi iqtisodiy bog'liqlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini qo'yidagi formula bilan aniqlash mumkin.

$$\text{Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori} = \frac{\text{Realizatsiya qilinadigan tovarlar narxi miqdori} - \text{Kreditga sotilgan tovarlar narxi miqdori} + \text{Majburiyatlar + bo'yicha to'lovlar miqdori} - \text{Bir-birini qoplaydigan to'lovlar miqdori}}{\text{Pulning muomala va to'lov vositasi sifatida o'rtacha aylanish tezligi}}$$

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi.

Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil pulning aylanish tezligidir. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi.

Odatda pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini boshqarishda shu muhim omillarga alohida e'tibor berilishi zarur. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun qo'yidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular: Iste'mol kreditni rivojlantirish;

kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob - kitoblarni rivojlantirish;

- pullarning aylanish tezligini oshirishga erishi va boshqalar.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur.

Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur etkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori pul etishmovchiligiga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni; xo'jalikning pulga bo'lgan extiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan hol bu aylanishda xo'jalikka kerak bo'lganidan ko'proq pulning bo'lishidir. Bu albatta pulning qadrsizlanishiga (pul birligining xarid qobiliyatining tushishiga) olib keladi.

Pul massasi va pulning aylanish tezligi

Pul massasi pul muomalasining muhim ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi.

Pul massasi xo'jalik aylanishidagi naqd pulli hisob - kitoblarni ya'ni aholi, korxonalar, davlat tashkiloti, muassasalarga tegishli xarid va to'lov vositalarining yalpi xajmini o'zida ifodalaydi.

Pul muomalasining belgilangan muddat va davr uchun miqdoriy o'zgarishlarini bilish uchun, shuningdek pul massasi xajmi va o'sish sura'tlarini tartibga solish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish uchun turli xil ko'rsatkichlar (pul agregatlari)dan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda qo'yidagi asosiy pul agregatlari to'plamidan (guruhidan) foydalaniladi.

M1 agregati – muomaladagi naqd pullar (banknotlar, tangalar) va joriy bank schyotlaridagi mablag'larni o'z ichiga oladi;

M2 agregati - M1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamg'arma qo'yilmalaridan (to'rt yilgacha) tarkib topgan;

M3 agregati o'z ichiga M2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg'arma qo'yilmalarini kiritgan;

M4 agregati M3 agregati hamda yillik tijorat banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AqSHda pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, YAponiya va Germaniyada 3 ta, Angliya va Frantsiyada ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi - bu pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli

xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi passiv qism - jamg'armadagi pullar va schetlardagi qodidlardan iborat. Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli schyotdagi mablag' va jamg'armalarni, depozit sertifikatlari, investitsion fondlarning aktsiyalarini o'z ichiga oladi.

Pul massasining yuqoridagi unsurlari «kvazi pullar» - deb ham yuritiladi. Kvazi pullar likvid aktivlar bo'lib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin. O'zbekistonda pul massasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat.

M_0 -naqd pullar;

$M_1 - M_0$] chyotlardagi pul qoldig'i] maxalliy byudjet mablag'lari] byudjet, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

$M_2 - M_1$] Halq bankidagi muddatli jamg'armalar;

$M_3 - M_2$] sertifikatlar] maqsadli zayom obligatsiyalari] davlat zayom obligatsiyalari] xazina majburiyatlari.

Pul agregatlari M_1 va M_2 ning bir-biridan farqi M_2 ning o'z tarkibiga yaqin orada pulga aylanishi mumkin bo'lgan «kvazi pullar» ni olishdadir.

O'zbekistonda oxirgi yillarda pul agregatlari xisob-kitob qilinadigan bo'ldi.

Pul massasining turli xil ko'rsatkichlarini ishlatish pul muomalasi holatini tahlil qilishga turli tomonlardan yondashishga imkon beradi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomaladagi pul massasining va aylanishining o'zgarishi natijasi bo'lishi mumkin.

Pulning aylanish tezligi uning pul muomala vositasi va to'lov vositasi sifatida amal qilgandagi harakat ko'rsatkichidir. Uning miqdorini hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob- kitob qilishda bilvosita ma'lumotlardan foydalaniladi.

Pul aylanishining tezlashuviga metal pullarning kredit pullar bilan almashtirilishi, o'zaro hisob - kitoblar tizimining rivojlanishi, banklar ishiga EHM ning kiritilishi, pullik hisob - kitoblarda elektron vositalarining ishlatilishi yordam beradi.

Pul qadrsizlangan hollarda iste'molchilar pullarining to'lov qobiliyatini saqlab qolish uchun ko'proq tovarlar xarid qiladilar.

Bu esa pul aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko'rsatkichlar o'zgarmas bo'lganida pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi va inflyatsiyaga olib keluvchi bir omil sifatida maydonga chiqadi.

Pul muomalasini tartibga solish usullari

Har bir davlatda pul muomalasi ma'lum qonun qoidalar asosida tartibga solib turiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi ma'lum usullar yordamida tartibga solib turiladi.

Bizning davlatimizda pul muomalasini tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qo'yidagi usullardan foydalanadi.

1. Majburiy rezerv stavkasi normasini belgilash.
2. Tijorat banklarini ochiq bozorda qatnashishi.
3. Markazlashgan kreditlar uchun qayta moliyalashtirish stavkasini belgilash.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunga ko'ra Markaziy bank tijorat banklariga minimal majburiy rezerv bo'yicha mablag'larni maxsus schyotda saqlab turish majburiyatini yuklash huquqiga ega.

Bunday zahiralarni me'yorlash bankning majburiyatlari turiga, omonat va muddatiga qarab belgilanadi. Bu mexanizmdan asosan tijorat banklarining likvid mablag'lari hajmini muvofiqlashtirish uchun foydalaniladi.

Bu bilan Markaziy bank tijorat banklarining kredit berish qobiliyatiga ta'sir etadi. Kredit, ma'lumki o'z navbatida pul massasining ko'payishiga, baholarning o'zgarishiga olib keladi. SHuning uchun majburiy norma tez-tez o'zgartirilmaydi, chunki u muomalada pul massasini tebranib turishiga va oqibatda iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin.

Markaziy bank tijorat banklariga kreditlar bo'yicha qayta moliyalashtirish stavkalarini belgilab beradi. Bu stavka tijorat banklari beradigan kreditning bahosini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. qayta moliyalashtirish siyosati tijorat banklarining boshqa manbalaridan mablag'lar jalb qilishiga ta'sir etmaydi. Markaziy bank oqilona qayta moliyalashtirish stavkalarini o'rnatib tijorat banklarining likvidlik darajasini muvofiqlashtirib turadi.

Hozir ko'pgina davlatlarda pul muomalasini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalanilmoqda.

Bu xozirgi ko'p qo'llaniladigan monetar siyosatning bir usuli hisoblanadi. Bu usul tijorat banklarining likvidlik darajasiga tezda ta'sir o'tkaza oladigan egiluvchan (moslashuvchan), amaliy va operativ usul hisoblanadi. Bu usulni boshqalaridan farqi shundaki, uni zaruriyatga qarab va hohlagan miqdorda o'tkazish mumkin. Bu mexanizm bozorni rivojlanish tendentsiyasiga qarab pul muomalasini barqarorlashtira olishi mumkin.

Markaziy bank pul muomalasini barqarorlashtirish, uni tartibga solish borasida, barcha vakolat va huquqiy me'yorlarga ega.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan usullar ko'pgina davlatlarda qo'llaniladi. Davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib boshqa selektiv usullardan ham foydalanishi mumkin.

Bu usullarni maqsadi kreditlash xajmiga va umumiy pul massasiga ta'sir o'tkazib borishdir. Bu usullarni har bir davlat o'zini rivojlanish darajasiga qarab qo'llashi mumkin.

Iqtisodiyotdagi ahvolga qarab Markaziy bank o'zining pul kredit sohasidagi strategiyasini aniqlaydi.

Bundan tashqari mamlakatdagi pul muomalasi hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va farmoyish bilan ham boshqariladi.

Bunga misol qilib korxona va tashkilotlarning kassa tushumi rejasining bajarilishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish, barcha savdo shaxobchalarini inkassatsiyaga tortish, aholini o'z daromadini davlat banklarida saqlashga targ'ib qilish va ishontirish, qimmatli qog'ozlar bozorini kengaytirish, hisob cheklaridan keng foydalanish, bank tizimini takomillashtirish, ya'ni elektron kartochkalarini joriy qilish va boshqalar, bularning hammasi muomaladagi pul massasining kamayishiga, emissiya miqdorining esa qisqarishiga olib kelishi mumkin.

4-mavzu: Pul tizimlari

1. Pul tizimi va ularning turlari.
2. Rivojlangan mamlakatlarning hozirgi zamon pul tizimi.
3. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi.

Pul tizimi va uning turlari

Pul tizimi mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir. Pul tizimlari XVI-XVII-asrlarda ishlab chiqarishning kapitalistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo'lsa ham uning ayrim elementlari bundan oldinroq paydo bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz bergan.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga ya'ni pul; umumiy ekvivalent-tovar sifatida, yoki qiymat belgisi sifatida bo'lishiga qarab qo'yidagicha pul tizimlar mavjud bo'lgan.

Metal pul muomalasi tizimlari, qog'oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo'ladi va pulning barcha funksiyalarni bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin. Kredit va qog'oz pullar muomalaga chiqib ketishi bilan qog'oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan. Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetall va monometall pul tizimlariga bo'linadi.

Bimetall - pul tizimida umumiy ekvivalent rolini ikkita metall (ko'pincha oltin va kumush) bajargan, bu tizimda ikkala metallardan ham tangalarning erkin

muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan. Paralel valyuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan.

Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni belgilab qo'ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan.

Bimetall pul tizimi XVI-XVII asrlarda keng tarqalgan bo'lib, g'arbiy Evropaning qator malakatlariga XIX asrlarda etib kelgan.

Monometal pul tizimida – umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi yagona metal (oltin yoki kumush) bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallarga almashiniladi. Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816 yilda tasdiqlangan.

Qiymat belgilarining oltinga almashinishiga qarab oltin monometalizmi uch ko'rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti (zolotomonetniy standart), quyma oltin (zolotoslitkoviy) standarti va oltin valyuta (zoloto valyutniy) ili zolotodevizniy) standarti.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya banklarida oltin zaxiralari to'lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining rezervi bo'lib, xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishini ta'minlangan va jahon pullari rezervi bo'lgan.

Oltin quyma standartida, oltin tanga standartidan farqli o'laroq, muamolada oltin tanga va uning erkin zarb etilishi ko'zda tutilmaydi. Banknot va boshqa to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar oltin quymalarga almashiniladi.

Angliyada standart 12,4 kg oltin quyilmasi 1700 funt sterling, Frantsiyada esa 12,7 kg oltin quymasi 215 ming frankka tenglashtirilgan. 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi va banknotlar muomalasi qaror topdi.

Pul tizimining holati mamlakat iqtisodiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog'liq bo'ladi. Pul tizimi ishlab chiqarishni o'sish sur'atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

2-Rivojlangan mamlakatlarning hozirgi zamon pul tizimi .Zamonaviy pul tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: pul birligi; valyuta kursini belgilash qoidalari, baholar masshtabi ;pul ko'rinishlari;emissiya tizimi; davlat yoki kredit apparati. Pul tizimining tarkibiy qismi milliy valyuta tizimidir, hatto nisbatan mustaqil bo'lsa ham. Pul birligi - qonuniy tarzda o'rnatilgan pul belgisi bo'lib, barcha tovarlar bahosini o'zaro solishtirish va ifodalash uchun xizmat qiladi. Ko'pincha pul birligi mayda bo'linuvchi qismlarga ajraladi.

Ko'pchilik mamlakatlarda o'nlik bo'linish tizimi o'rnatilgan masalan,1:10:100 (AqSH dollari 100 tsentga 1 funt sterling -100 pensga, 1 indoneziya rupiyasi -100 senga teng va hokazo).

Qonuniy to'lov vositasi bo'lgan pul ko'rinishlari, asosan, bank kredit biletleri, qog'oz pullar (Xazina biletleri) va tangalardir. Masalan, AqSHda muomalada quyidagi pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollarlik bank biletleri.

Xazina biletlaridan tashqari kumush-mis va miss-nikel tangalar (50, 20, 10, 5, 1, tsentli) chiqariladi. Buyuk Britaniyada muomalada 50, 20, 10, 5, 1 funt sterling banknotlar: 1 funt sterling 50. 10, 5, 2 pensli, 1 va 1/2 pensli tangalar amal qiladi. SHuningdek eski 2 va 1 shilling tangalari yuritiladi, ular tegishli 10 va 5 pensga teng. Agar rivojlangan mamlakatlarda asosan bank biletleri chiqarilsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq Xazina biletleri chiqarish keng tarqalgan. Masalan, Indoneziyada 50, 25, 10, 5, 1 sen qiymatli, Hindistonda 1 rupiya qiymatli xazina biletleri chiqariladi.

Rivojlangan mamlakatlarning zamonaviy pul tizimi quyidagi xususiyatlarga ega. Pul birligining oltin tarkibi, banknotlarni oltin bilan ta'minlash va unga almashishning bekor qilinishi;

- oltinga almashinmaydigan, keyinchalik qog'oz pulga aylanadigan, kredit pullarga o'tish;
- pulni muomalaga nafaqat xo'jaliklarni banklar tomonidan kreditlash, balki davlat xarajatlarini qoplash uchun chiqarish;
- pul muomalasida naqdsiz pul aylanishining ustunligi;
- pul muomalasini davlat tomonidan tartibga solishning kuchayishi;

O'zbekiston Respublikasi pul tizimi

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishining taqozo qildi.

Mustaqil pul tizimini tashkil topishining 1 bosqichi 1993 yil 15 noyabrdan boshlab, «so'm - kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi.

O'zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi 1994 yil iyuldan boshlab milliy valyuta «so'm»ning muomalaga chiqarish bo'lib, u O'zbekiston tarixida katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari bo'lib, ko'yidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari; qog'oz va metall pullari;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to'lov aylanishi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;

- milliy valyutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalarini;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- Milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan belgilangan valyuta kursi.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi desak xato bo'lmas kerak. SHuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimiga ob'ektiv talablar, ya'ni pul tizimining yagona bo'lishi, pul birligi qiymatining doimiyliigi va pul muomalasining ehtiyojga qarab o'zgarib turishi kerakligini qo'yadi.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi.

SHuning uchun ham pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat.

Bu juda ma'suliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

1920 yillarning o'rtalaridan boshlab yagona pul tizimi barpo qilinib, sobiq ittifoq xududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mamlakatimiz mustaqilligigacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

5-mavzu: Pul nazariyasi

1. Pul nazariyalarining kelib chiqishi va mohiyati.
2. Metal pul nazariyasi.
3. Nominal pul nazariyasi.
4. Hozirgi zamon pul nazariyalari: miqdoriy nazariya va monetarizm.

Hozirgi zamon pul nazariyalari: miqdoriy nazariya, monetarizm

Pul nazariyasi - pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta'siri haqidagi nazariyalardir. Bu nazariya kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo'lgan davrida vujudga keldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrda, pul- tovar munosabatlari xo'jalik sohasining hamma tarmoqlarini qamrab olgan davrdagina pul nazariyasi keng tarqaldi. Pul va uning sotib olish orasidagi munosabat pul nazariyasining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelgan. Xullas, iqtisodchilarning pulning mohiyati, uning funktsiyalari va pul muomalasiga bo'lgan qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi.

Ilk tarixiy pul nazariyalari sifatida nominalli va metalli nazariyalarni keltirish mumkin.

Kapitalizm taraqqiyoti bilan birga bu nazariyalar ham o'zgarib, yangi miqdoriy nazariyaning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Hozirgi kunda monetarizm va iqtisodni pul - kredit munosabatlari orqali tartiblashtirish nazariyalari ham mavjud. Ammo eng asosiy pul nazariyalari sifatida metal, nominal va miqdoriy pul nazariyalari tadqiqot qilib kelinmoqda.

Pul nazariyalarining kelib chiqishiga asosiy sabab ishlab chiqarishning tariqqiy etishi va pul muomalasining taraqqiyotdan ma'lum darajada oqsashini oldini olish va uni rivojlantirish masalasi hisoblanadi.

Qo'l mehnatidan sanoat ishlab chiqarishiga o'tilishi bilan milliy iqtisodiyotda mehnatning integratsiyalashuvi ham kuchaya bordi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar orasidagi pulli munosabatlar ham murakkablasha boradi.

Feodalizmgacha bo'lgan naqd pulli munosabatlar bu davr talablariga javob bera olmay qoldi. Buni biz Evropadagi XV asrdagi «pul ocharchiligi»dan ko'rishimiz mumkin. Xuddi shu davrdan boshlab pul nazariyalari vujudga qeldi. Bu metallik va nominal pul nazariyalari hisoblanadi, quyida biz pul nazariyalarining ba'zi birlariga qisqacha ta'rif berib o'tamiz.

Metal pul nazariyasi

Metal pul nazariyasi kapitalizmning dastlabki davrida tariqqiy etdi. Moneta tarkibini buzish (monetaning og'irlik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda progressiv rol o'ynaydi.

Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va vujudga kelayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metal pullar tarafdori bo'lib chiqdilar. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmining eng rivojlangan Angliya davlatida maydonga keldi. Metal pul nazariyasining asoschilaridan biri U. Stefford (1554-1612 yil) edi. U o'z qarashlarini o'zining Londonda 1581 yilda chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T.Men (1571-1641y), D.Nors (1641-1691y), Frantsiyada bu ta'limotni A.Monkreten (1575-1621y), Italiyada F.Tamani (1728-1787y) va boshqalar rivojlantirdi.

Ularning fikricha,barqaror metal valyuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boylikning manbaini o'rganishlariga sabab bo'ladi.

Ular bu manbani savdodan izladilar. Ularning e'tirof etishlaricha, aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'minlaydi. SHunday qilib, ilk metallik nazariyasi tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funktsiyalarini bajaradi deb hisoblar edilar.

Birinchi jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartini qayta tiklash mumkin emasligini tan olib, o'z nazariyalarini himoya qilish maqsadida quyma oltin standart va oltin deviz standartiga asoslangan banknotni ishlab chiqarishni yoqlab chiqdilar.

Oltin tanga standarti-dastlab 18-asrda Angliyada va 19-asrning oxirlarida boshqa mamlakatlarda joriy etildi. Bu standart oltin monometalizmi deb ataldi.

Oltin tanga standarti oltin standartining ilk ko'rinishidir. Bu standart birinchi jahon urishi boshlanishiga qadar hukm surdi. Oltin tanga standartiga xos bulgan belgilar quyidagilardan iborat: tovarlarning baholari faqatgina oltinda o'lchanardi;

-oltin tanganing muomalada bo'lishi; davlat xazinasini tomonidan cheklanmagan miqdorda monet zarb qilinishi; kredit pullarni ularning nominal bo'yicha oltinga erkin almashtirish; oltinni olib kirish yoki olib chiqishning taqiqlanmaganligi; ichki bozorda oltin moneta va banknotlar bilan birga haqiqiy qiymatga (ya'ni, to'la haqiqiy qiymatga) ega bo'lmagan chaqalar va ma'lum kursga ega bo'lgan davlat qog'oz pullarining muomalada bo'lishi. 2-jahon urushi davrida urushda qatnashayotgan davlatlar (AQSH dan tashqari) o'z banknotlarini oltinga almashtirishni va oltinni chetga olib chiqishni bekor qildilar. Oltin muomaladan surib chiqarilib, xazinaga aylantirildi.

Quyma oltin standarti

Birinchi jahon urushidan keyin 20 yillarda ba'zi mamlakatlarda quyma oltin standarti joriy qilindi.

Bu standartning oltin tanga standartidan asosiy farqi shunda ediki, muomaladagi banknotlar 12-12.5 kg oltin quymalariga almashtiriladi. 12.5kg.li quymaga banknotni almashtirin uchun Angliyada 1700 funt sterling, Frantsiyada 215 ming frank talab qilinar edi.

Bu bilan oltin muomaladan xalqaro aylanuvga chiqarildi.

Ichki aylanishda esa bunday imkoniyatga faqatgina yirik firmalar va puldorlar ega bo'lib qoldilar, xolos.

Oltin deviz standart

Quyma oltin standartiga kirmagan mamlakatlarda banknotlarni bevosita oltinga almashtirish tiklanmadi.

Bu mamlakatlar o'z kredit pullarini quyma oltin standartiga kiruvchi mamlakatlarning devizlariga (ya'ni valyutalariga) almashtirishini mo'ljallangan edilar. Bu bir mamlakat valyutasining ikkinchi davlat valyutasiga bolliqligini keltirib chiqarar edi. Pul tizimining bu ko'rinishi oltin deviz standarti nomini oldi.

1971 yil dekabr oyidan boshlab dollarning oltin pariteti bekor qilinishi tufayli oltin standartining barcha ko'rinishlari o'z kuchini yo'qotdi.

Oltin standarti barbod bo'lishi va iqtisodiyotni davlat ishtirokida boshqarilishiga o'tilishi bilan metal pul nazariyasining o'rni boshqa nazariya bilan almashtirildi.

Neometalizmning asosiy kamchiligi shundaki, unda iqtisodni davlat tomonidan boshqarilishi bilan oltinga almashtirilmaydigan kredit pullar orasida ichki bog'liqlik e'tiborga olinmadi

Nominal pul nazariyasi

Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limotida yuzaga kelgan bo'lib, ilk nominalizmdir.

Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish) ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lganlar. Emirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metal miqdori emas, balki uning nominali muhimdir deb da'vo qilib chiqdilar.

Nominalizm XVII-XVIII asrlarda pul muomalasi to'la qiymatga ega bo'lmagan tangalar bilan to'lgan davrda shakllandi.

Xuddi shu to'la qiymatga ega bo'lmagan tangalar (qog'oz pullar emas) ilk nominalizmning asosida yotar edi.

Xuddi metallizm nazariyasi singari ilk burjua nominalizmi vakillari ham Angliyadan chiqdi. Bular episkop, faylasuf idealist Dj. Berkli (1683-1753y) va iqtisodchi Dj. Styuart (1712-1780 y)lardir.

Nominalistlar quyidagicha xulosaga keldilar: pulni davlat bunyodga keltiradi, pulning qiymati unda ko'rsatilgan nominali bilan aniqlanadi. Xuddi shu bilan bu nazariya nominalizm deb atala boshlandi.

Nominalizmning keyingi rivojlanishi (asosan Germaniyada) XIX- asrning oxiri va XX asrning boshiga to'g'ri keladi. Bu davr nominalistlarning asosiy namoyondalaridan biri G. Knapp (1842-1926y) edi.

Knapp va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farqli o'laroq o'z nazariyalarini to'la qiymatga ega bo'lmagan tangalarga emas balki qog'oz pullarga asoslagan edilar.

Knapp pul massasini tahlil qilishda davlat Xazina biletleri va almashinadigan tangalarnigina e'tiborga oldi. Kredit pullar (veksel, chek, banknot) ni u alohida kategoriya deb qarab, o'z izlanishlarida ularga e'tibor bermadi. Bu ularning katta xatosi edi. Nominalistlarning asosiy kamchiliklaridan yana biri shundaki, ular pulning mohiyatini uning huquqiy asosidan izladilar.

Hozirgi zamon pul nazariyalari: miqdoriy nazariya, monetarizm

Miqdoriy nazariya XVI-XVIII asrlarda merkantilistlarning kontseptsiyasiga reaksiya sifatida paydo bo'ldi.

Bu nazariyaning boshlovchi frantsiyalik iqtisodchi J.Boden (1530-1596) edi. U birinchi bo'lib, Evropada o'sha davrda yuz bergan baholar revolyutsiyasini ochib berishga harakat kildi.

Baholarning sakrashiga sabab Evropaga Amerika qit'asidan oqib kelgan qimmatbaho metallar bo'lganligini tushintirdi. XVI-XVIII asrlarda Evropada oltin miqdorida 1500 yilda bo'lgan oltin miqdoridan 16 marta ko'payib ketgan edi.

J.Boden baholarning o'zgarishi muomaladagi pul miqdori bilan aniqlanadi deb tushuntirdi.

SHu sababli ham bu nazariya miqdoriy nazariya deb nom oldi. Ammo ilk miqdoriy nazariya tarafdorlari pul miqdorining bahoga bo'ladigan ta'sirini va buni qanday yo'llar bilan va qaysi holarda bo'lishini aniq ochib bera olmadilar.

XVIII asrga kelib, bu nazariyani inglizlar D.YUm (1711-1786) va Dj. Mill (1773-1836) xamda frantsuz SHarl Monaskyo (1689-1755) rivojlantirdilar. Ingliz iqtisodchisi, D.YUm o'zining sub'ektiv idealistik qarashlari bilan qiymat substantsiyasi tushunchasini rad etdi.

YUm fikricha, tovarlarning bahosi va pulning qiymati muomalada bo'lgan tovar va pul xajmi bilan aniqlanadi.

Muomalada pulning ko'payishi oldin bir tovar bahosining oshishiga, keyin ikkinchi tovarning va oxir oqibatda barcha tovarlar bahosining muomaladagi pul miqdoriga proportsional ravishda oshishiga olib keladi. Mana shu pulning miqdoriy nazariyadagi pul massasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

$$\begin{array}{ccc} \text{Pul massasi} & = & \text{Baholar darajasining} \\ \text{o'sish suratlari} & & \text{o'sish sur'atlari.} \end{array}$$

Demak, tovarlar bahosi hamisha pul miqdoriga to'g'ri proportsional bo'ladi. Haqiqatda esa yangi oltin va kumush konlarining ochilishi bilan bu metallar o'zlarida kamroq ijtimoiy mehnatni aks ettira boshladilar.

Miqdoriy nazariya pulning faqat muomala vositasi ekanligini ko'ra oldi, xolos. Ular ta'kidlashicha, pul va tovar massalarining to'qnashishi natijasida baholar belgilanadi va pulning qiymati aniqlanadi. K.Marks YUmni tanqid qilib, uning asosiy xatosi, pul muomalaga kirayotganda qiymatga ega emas, tovar esa bahoga ega emas» degan noto'g'ri taxminda edi deb yozgan edi.

Zamonaviy miqdoriy nazariya qog'oz pullar muomalasiga asoslanadi.

Bu nazariya A.Marshall, amerikalik I.Fisher, shvedlar G.Nassel va B.Xansen, iqtisodchi A.Pigu, monetarist M.Fridmen tadqiqotlarida o'z aksini topdi.

Amerikalik iqtisodchi, statistik va matematik I.Fisher (1867-1942 y.y.) pulning miqdoriy nazariyasiga yangi sifat kiritdi. U pulning mehnat qiymatini rad etdi va pulning «sotib olish quvvati»ga asoslandi.

Miqdoriy nazariyani matematik yo'l bilan isbotlamoqchi bo'lgan I.Fisher pulning «sotib olish quvvatiga»ta'sir etuvchi olti faktorni ko'rsatdi:

M - muomaladagi naqd pul massasi;

V - pulning aylanish tezligi;

R - o'rta (tortilgan) baho;

Q - tovarlar miqdori;

M¹ - bank depozitlari yig'indisi;

V¹ - depozit-chek muomalasi tezligi;

Tovarlar uchun to'langan pul yig'indisi, tovarlar yig'indisining tovarlar bahosiga ko'paytmasiga teng:

$$MV=PQ$$

Bu tenglamani Fisher «almashinuv tenglamasi» deb atadi.

Yuqoridagi formula asosida muomaladagi pul massasini topish mumkin.

$$M=PQ/V$$

Hozirgi zamon monetarizmi. Monetarizm pul nazariyasi 1950 yillar o'rtasida paydo bo'lgan. Bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyondasi M.Fridman hisoblanadi, u CHikago univirsitetining professori, iqtisod sohasidagi Nobel mukofoti laureati. Bu oqimga M. Fridmandan tashqari K.Brunner. A.Moltser, D.Leydler, F.Keygen va boshqa iqtisodchilar kiradi.

Pul nazariyada katta muvaffaqiyat qozongan g'oya Fridmanning pulning miqdoriy nazariyasi bo'lib, u muomaladagi pul miqdori o'zgarishi bilan tovar baholari o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni, monetar siyosat nazariyasi, ya'ni jamiyatda bo'lgan iqtisodiy tebranishlar pul massasining o'zgarishi tufayli bo'lishi, pulning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri kabilarni yoqlab chiqadi.

Xozirgi zamon monetarizmiga bir guruh iqtisodchilar qalamiga mansub «Pulning miqdoriy nazariyasiga oid tadqiqodlar» (1956 yil) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Uning bosh g'oyasi-iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi taminlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul hisoblanadi degan xulosadan iborat.

Monetarizm pulni olqishlovchi nazariyadir. Monetaristlar iqtisodiy o'sishning eng muhim sharti inflyatsiyani daf etish va pulni sog'lomlashtirish,pulni xo'jalik muomalasi vositasiga aylantirish deb qaraydilar. Ularning fikricha,davlatning iqtisodiyotga aralashishi pul muomalasini tartibga solish bilan cheklanishi kerak.

6-Mavzu: Inflyatsiya

1. Inflyatsiya, uning mohiyati va sabablari
2. Inflyatsiya, uning turlari va toifalari
3. Inflyatsiyaga qarshi siyosatning shakl va usullari

Inflyatsiya mohiyati va sabablari

Inflyatsiya lotincha «inflatio» soʻzidan olingan boʻlib, «shish», «boʻrtish», «koʻpchish» degan manoni anglatadi. Bu soʻz XX asrning oʻrtalaridan boshlab iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy termin sifatida ishlatilgunga qadar, u tibbiyotda xavfli oʻsma kasalini ifodalashda qoʻllanilgan.

Tarix haqiqatda ham bu soʻzning har tomonlama xavfli ekanligini koʻrsatdi. Chunki inflyatsiya qandaydir alohida olingan bozorda tovarlar va xizmatlar narxining oʻsishidagina iborat boʻlmasdan, bu umumiy iqtisod uchun xavfli hodisadir. Inflyatsiya soʻzining iqtisodiy manosi-muomalada mavjud boʻlgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan koʻp pul chiqarish demakdir.

Iqtisodda inflyatsiyaning yakuni tovarlar bahosining oʻsishiga, qoniqtirilmagan, lekin qisman toʻlanishi mumkin boʻlgan talablarning vujudga kelishiga olib keladi.

Odatda inflyatsiyaning bu turi-klassik inflyatsiya deb yuritiladi.

Oxirgi yillarda inflyatsiya tez-tez uchrab turadigan jarayon boʻlib, sifati xam oʻzgarib bormoqda.

Buning sababi shundaki, hozirgi kunlardagi inflyatsiya: birinchidan, uzluksiz baholarning oshishiga; ikkinchidan pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxujalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi.

XX asr inflyatsiyasining asosiy sababi tovar kamebligina, boʻlib qolmasdan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda krizislar mavjudligi bilan ifodalanadi.

Hozirgi davr inflyatsiyasi, birinchidan pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonunining buzilishi; ikkinchidan; ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar salmogʻining oʻsishi natijasida tovarlar bahosining oshishi va shu sababli pul massasining ortib borishi bilan ifodalanadi.

Inflyatsiyaning asosiy sababi milliy iqtisodiyotning turli sohalari oʻrtasida vujudga kelgan nomutanosiblikdir. Bu avvalambor jamgʻarma va istemol oʻrtasidagi, talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari oʻrtasidagi, muomaladagi pul massasi va xoʻjaliklarning naqd pulga boʻlgan talabi oʻrtasidagi nomutannosibliklardan iboratdir.

Inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab uning sabablarini ichki va tashqi sabablarga bo'lish mumkin.

Inflyatsiyaning ichki omillari monetar-pul siyosati bilan hamda xo'jalik faoliyati bilan bog'liq turlarga bo'linadi.

Inflyatsiyaning tashqi omillariga jahon iqtisodida bo'lgan inqirozlar (xom ashyo, yoqilg'i, valyuta bo'yicha) davlatning valyuta siyosati, davlatning boshqa davlatlar bilan bo'ladigan noqonuniy operatsiyalar va boshqalar kiradi.

Hulosa qilib aytganda, ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishida yuzaga keluvchi disproportsiyalar sababli tovarlar va xizmatlar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi va natijada pul muomalasi qonunining buzilishi, oqibatda pul birligining qadrsizlanishi inflyatsiya deb aytiladi.

Inflyatsiya quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Tovar va xizmatlar bahosining uzluksiz va tartibsiz o'sib borishi natijasida pulning qadrsizlanishi va uning sotib olish qobiliyatining tushib borishi;
2. CHet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining tushib ketishi;
3. Milliy pul birligida oltin narxining oshib borishi va boshqalar;

Inflyatsiyaning turlari va toifalari

Halqaro amaliyotda bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining o'sib borishiga qarab inflyatsiyani bir necha turlarga bo'lish mumkin:

- 1) Sudraluvchi inflyatsiya
- 2) Shiddatli inflyatsiya
- 3) Giper inflyatsiya

1.Sudraluvchi inflyatsiya - baholarning o'rtacha yillik o'sishi 5-10 foizdan oshmaydi. Inflyatsiyaning bu turi ko'proq rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab baholar darajasining oshishi 3-4 foiz atrofida ham bo'lishi mumkin.

Bu inflyatsiya, aksincha ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Pulning qiymati barqarorligidagi o'zgarish sezilmasligi mumkin;

2.Shiddatli inflyatsiya - baholarning o'rtacha yillik o'sishi 10-100 foiz (ba'zida 200 foiz)gacha bo'lishi mumkin. Inflyatsiyaning bu turi rivojlanayotgan mamkallatlarda ko'proq uchraydi.

3.Giperinflyatsiya - baholarning o'sish sur'atlari yiliga 200 foizdan oshib ketadi. Bu inflyatsiya mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishining inqirozli davriga mos keladi va u iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zgarishi bilan bog'liq.

Hozirgi davrda XVF baholar oyiga 50 foizdan oshgan holatni giper inflyatsiya deb qabul qilgan.

Giperinflyatsiya davrida baholar kun sayin oshib boradi va baholar bilan ish haqi o'rtasidagi farq juda yuqori bo'ladi. Aholining yashash sharoiti qiyinlashadi, korxonalar faoliyati yomonlashadi. Xo'jalik faoliyati, bozor faoliyatida naturallashuv avj oladi.

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablariga qarab, uning 2 toifasini ko'rsatish mumkin: talab inflyatsiyasi va ishlab chiqarish bilan bog'liq inflyatsiya (taklif inflyatsiyasi). Talab inflyatsiyasi - inflyatsiyaning bu an'anaviy turi talab oshib ketganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish sohasi aholining talabini to'la qondira olmaydi, taklifga nisbatan talab oshib ketadi. Natijada tovarlar bahosi o'sadi. Kam miqdordagi tovarlarga ko'p miqdorda pul massasi to'g'ri keladi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq taklif inflyatsiya. Bu inflyatsiyaning sabablari quyidagi bo'lishi mumkin: a) harajatlarning oshishi; b) mehnat unumdorligining kamayishi; v) ish haqining oshishi. Baholar indeksiga asoslanib inflyatsiya sur'atlarini aniqlash mumkin. Buning uchun joriy yil baholar indeksidan bazis davr baholar indeksini chegirib, bazis davr baholar indeksiga bo'lamiz. Masalan, 2000 yilda iste'mol tovarlarining baho indeksi 110, 2005 yilda 140 bo'lsa, 2005 yilda inflyatsiya sur'ati quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} * \frac{140-110}{110} \times 100\% = 27,27\%$$

Demak, 2005 yilda inflyatsiyaning o'sish sur'atlari 2001 yilga nisbatan taxminan 27,3 %ga teng bo'ladi. Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1.Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holatga olib keladi.

2.Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy jihatdan ahvoli yomonlashadi.

Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

Inflyatsiyasiga qarshi siyosatning shakl va usullari

Inflyatsiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda sotsial va iqtisodiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi. SHuning uchun davlat inflyatsiyaning oldini olish uchun pul muomalasini barqarorlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Inflyatsiyaga qarshi kurashning asosiy shakllari: 1. pul islohoti; 2. inflyatsiyaga qarshi siyosat hisoblanadi.

Pul islohoti deb - pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. O'zbekistonda pul islohoti 1994 yil 1 iyulda o'tkazildi va mamlakat mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi. Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin.

Pul muomalasini barqarorlashtirishning kuyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga qarab davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, dineminatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan sharoitda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirilishi mumkin.

Pul islohoti, ya'ni nulifikatsiyada kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi.

1) Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat.

2) Devalvatsiya milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushishidir. 2005 yil 1-chorakda milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan devalvatsiyasi darajasi 2,1 foizdan, inflyatsiya darajasi esa 2 foizdan oshmadi. Bu ko'zda tutilgan mo'ljallarga mos keladi.

Dinominatsiya baholar masshtabini yiriklashtirish, ya'ni pul birligidagi «o»larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iboratdir. 2006 yilda inflyatsiya darajasi yillik 6-8 foiz bo'lishi kutilmoqda.

Pul islohotini o'tkazish kuyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

1) muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida deflyatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish;

2) aholini va korxonalarning banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq va qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish).

Ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul halqaro amaliyotda «shok yo'li» bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

7-mavzu. Ssuda kapitali va moliya bozori

1.Ssuda kapitali harakati to'g'risida tushuncha va uning xususiyatlari.

2.Ssuda kapitali bozori.

3.Moliya bozori.

Ssuda kapitali harakati to'g'risida tushuncha va uning xususiyatlari

Iqtisodiy nazariyada ssuda kapitali deganda foiz to'lash sharti bilan vaqtincha foydalanishga beriladigan yalpi pul mablag'lari tushuniladi. Ssuda

kapitalining mohiyatini to'la tushunish uchun, avvalo, uning aylanma va savdo kapitallaridan farqini, xarakterli xususiyatini aniqlash kerak. Ssuda kapitali kapital bozorida muhim o'rin tutib milliy iqtisodiyot ehtiyojlarini qondiradi.

Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyatlari, uning kreditordan qarz oluvchiga bo'lgan xarakatida va aksincha jarayonda ko'proq ko'rinadi.

Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat: 1.Ssuda kapitali kapital sifatida – bu mulk, uning egasi qarz oluvchiga kapitalini doimiy egalikka emas, balki vaqtincha foydalanish uchun beradi. Bu holda kapitalga bo'lgan egalik kapital harakatidan ajraladi. Kapital korxonalarning ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishning boshidan oxirigacha qatnashib, uning hajmi ortib borsada, belgilangan kapital miqdori oxir oqibatda o'z egasi kreditorga qaytib to'lanishi lozim.

Ssuda kapitalining o'ziga xos xususiyati uning tovar sifatida ekanligidir. Kreditör tomonidan pul mablag'lari qarzдор korxonaga «sotiladi». Korxonalar – bu kapital hisobidan ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchini sotib oladilar. Ssuda kapitalining tovar sifatidagi iste'mol qiymati-qarz oluvchi tomonidan uning samarali ishlatilishi natijasida qarzдор oladigan foyda hisoblanadi. Ssuda kapitalining iste'mol qiymati oddiy tovarning iste'mol qiymatidan farq qiladi.

Ssuda kapitali bo'yicha olingan foydaning bir qismi ssuda foizini to'lash uchun ishlatiladi.

3.Ssuda kapitalining yana bir xususiyati, kreditör va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabatning uzoq davom qilishidir. Ssuda kapitalining kreditordan qarz oluvchiga o'tish jarayoni davrlar bo'yicha tarqatilgan to'lov mexanizmining bosqichlarida ifodalanadi. Masalan, oddiy savdo sotiq jarayonida sotilgan tovarning narxi shu zahotiyoq to'lanadi.

Kredit resurslari va ulardan foydalanganlik uchun to'lovlar, odatda, ma'lum vaqt o'tgandan keyin to'lanadi.

4.Ssuda kapitali xarakatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ssuda kapitali harakati sanoat va savdo kapitali harakatidan farq qilib, sotuvchi (kreditör) va xaridor (qarz oluvchi) o'rtasidagi iqtisodiy munosabat, ya'ni kapital xarakati, pul ($P-P^1$) ko'rinishida bo'ladi.

Sudxo'rlik kapitalidan farqli o'laroq ssuda kapitali avvalo davlat, yuridik va jismoniy shaxslar, kredit tashkilotlaridan jalb qilingan moliyaviy resurslar hisobiga shakllanadi (bu esa banklarning ssuda kapitali bozorida ixtisoslashgan vositachilik o'rnini aniqlab beradi).

2. Ssuda kapitali bozori.

Ssuda kapitali bozori moliyaviy bozorning tarkibiy qismi hisoblanadi va uning holati ssuda kapitalining doiraviy aylanish jarayoni bilan bog'liq..

Ssuda bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib:

-dastlabki investorlar, ya'ni turli banklarda saqlanuvchi, ssuda kapitaliga aylanuvchi bo'sh moliyaviy resurslarning egalari;

-ixtisoslashtirilgan vositachilar, pul mablag'larini bevosita jalb qiluvchi, ularni ssuda kapitaliga aylantiruvchi va foiz kurinishida haq to'lash va qaytarish sharti bilan vaqtinchalik foydalanishga qarz oluvchiga beruvchi kredit-moliyaviy tashkilotlari bo'lishi mumkin;

-moliyaviy resurslarda etishmovchilik his qiluvchi va ixtisoslashgan vositachilarga ularning bo'sh mablag'larini vaqtinchalik ishlatib turganligi uchun to'lov to'lay oladigan davlat tashkilotlari, huquqiy va jismoniy shaxs ko'rinishidagi qarz oluvchilar bo'lishi mumkin.

Banklardan beriladigan kredit resurslarning maqsadli yo'nalishidan kelib chiqqan holda ssuda kapitali bozori quyidagi asosiy sigmentlarga bo'linishi mumkin:

Pul bozori - aylanma mablag'larning harakatini taminlovchi qisqa muddatli kredit operatsiyalarning yig'indisi;

Kapital bozori - asosiy mablag'lar harakatini taminlovchi qisqa va uzoq muddatli operatsiyalar to'plami;

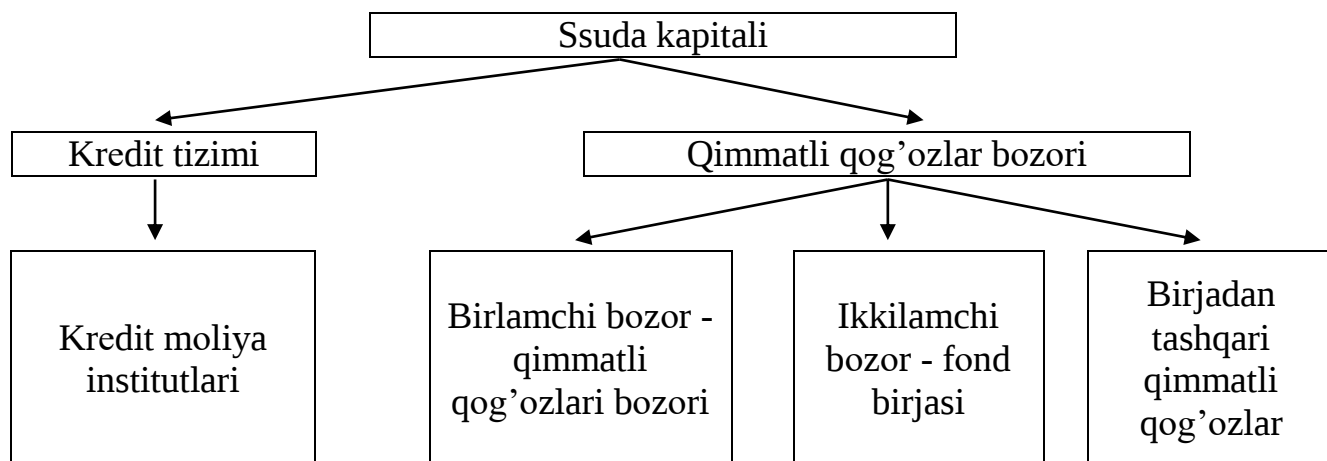
Fond bozori - qimmat baho qog'ozlar bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami;

Ipoteka bozori - ko'chmas mulk bozoriga xizmat qiluvchi kredit operatsiyalar to'plami va boshqalar;

Har bir sanab o'tilgan bozor segmentlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu esa amaliyotda moliya - kredit institutlarining maxsus turi ixtisoslashtirilgan tijorat banklarining tashkil topishiga olib keladi.

Zamonaviy ssuda kapitali bozori asosiy ikki bo'g'in kredit tizimi va qimmatli qog'ozlar bozori (birlamchi va ikkilamchi bozorlar) bo'lishini taqozo qiladi.

Ssuda kapitali bozorining tarkibini quyidagi sxemada keltirish mumkin:

Keltirilgan sxemadan kurinib turibdiki, kredit tizimi xar xil kredit moliya institutlarining yig'indisidan iborat. qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozorida yangi muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi. Ikkilamchi bozorda (fond birjasida) oldindan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi. Birjadan tashqarida qimmatli qog'ozlarning sotilishi va sotib olinishi odatda birjadan tashqari savdo deb yuritiladi.

Moliya bozori

Moliya bozori deganda, bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum foiz haq evaziga vaqtincha olib ishlatish, qimmatbaho qog'ozlarni savdosida yuzaga keladigan bozorlar tushunilib, tarkiban ancha murakkabdir. Moliyaviy bozor o'z ichiga valyuta bozori, qimmatbaho qog'ozlar (aktsiya, obligatsiya, veksell, sertifikat) bozori, investitsiya bozori, ssuda kapitali bozori va shunga o'xshashlarni oladi.

Moliya bozori uning ko'rinishiga qarab ikki turga bo'linadi:

1. qarz olish - sotish bozori;

2. qimmatbaho qog'ozlar bozori.

qarz olish - sotish bozori, kredit puli yoki investitsiya mablag'larini olishni ifodalaydi.

Kredit va investitsiya mablag'lari amalda sotilmaydi, balki ular bozorda ma'lum haq evaziga foydalanish uchun kelishiladi va ma'lum vaqtdan so'ng o'z egasiga qaytariladi. Foydalanganligi uchun to'lanadigan foiz uning qarzi sifatida yuzaga chiqadi. qimmatbaho qog'ozlar, ya'ni aktsiya, valyuta, sertifikat, veksellar oldi-sotdi qilinganda sotuvchi mulkidan haridor mulkiga aylanadi.

Moliya bozori mablag'larni turli sohalar o'rtasida taqsimlab iqtisodiyotni rivojlanishi, korxonalarining bo'sh turgan va aholining qo'lidagi o'lik pullarni muomalaga, harakatga tushirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni valyuta bilan ta'minlash kabi muhim vazifalarni bajarib, amaliyotda tijorat banklari, sug'urta, investitsiya, valyuta fond birjalari, auksionlar orqali faoliyat ko'rsatadi.

Bozor xo'jaligi asosida iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda qimmatbaho qog'ozlarning harakatiga ko'ra, moliya bozori ikki bosqichga bo'linadi: birlamchi va ikkilamchi bozorga.

Birlamchi bozorda qimmatbaho qog'ozlarning yangi muomalaga chiqarilgan qismi oldi-sotdi bo'ladi.

Ikkilamchi bozorda esa avval muomalaga chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlarning savdosi bo'ladi.

Milliy iqtisodiyot uchun qimmatbaho qog'ozlarning ikkilamchi savdosi muhim ahamiyatga ega, chunki u moliya mablag'larini xo'jalik sub'ektlari o'rtasida oqib o'tishi va taqsimotini amalga oshiradi.

qimmatbaho qog'ozlarning birlamchi savdosi ko'pincha moliya tarmoqlari banklar, korxonalarning o'zlari tomonidan amalga oshirilsa, ikkilamchi savdosi fond birjalarida brokerlar va dilerlar vositachiligida amalga oshiriladi.

8-mavzu: Kreditning mohiyati va zarurligi

- 1.Kreditning mohiyati.
- 2.Kreditning zarurligi.
- 3.Kreditning funktsiyalari.

Kreditning mohiyati

Bizga ma'lumki, pul mablag'lariga ko'p hollarda kreditlarga olingan mablag'lar, korxonalarning hisob varaqasidagi mablag'lar va naqd pullar, aylanma mablag'lar va moliyaviy resurslar kiradi.

Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'xshagani bilan, ularni ichki xususiyatlari juda xilma xil va bir-biriga o'xshamaydi.

Kredit - bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir.

Kredit yordamida tovar - moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilarning mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir.

Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish - bu uning sifatlarini, kreditning muhim tomonlarini, uni iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Iqtisodchi olimlardan Qodirov A., Pessel M. Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, unda ishlab chiqarish munosabatlari o'z aksini topadi va davlat, xo'jalik tashkilotlari, korxonalar va muassasalar bir-biriga kreditni ma'lum vaqtga, uni qaytarib berish va to'lash sharti bilan beradilar deb ta'kidlaydilar.

YUqoridagi fikrlarga asoslangan holda kreditning ba'zi muhim tomonlari aniqlanadi:

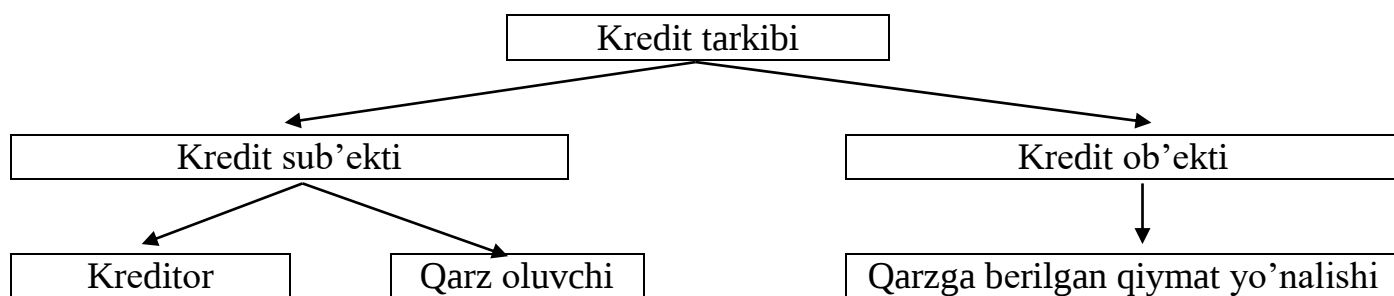
birinchidan, uning ijtimoiy mahsulot yaratish, milliy daromad va pul resurslarini qayta taqsimlashga bog'liqligi;

ikkinchidan, kreditning harakat shakliga (tovar yoki pul tarzida) ega ekanligi;

uchinchidan, takror ishlab chiqarishdagi harakatning asosiy hal etuvchi belgisi (qarz) ekanligi va hakoza.

Berilgan kreditni qaytarib berish shart. U huddi shu sifati bilan moliyadan farq qiladi. Bir qator iqtisodchilarning fikricha, kredit jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni taqsimlash shaklidir.

Kredit munosabat bo'lishi uchun uning zurrur elementlari kreditning ob'ekti va sub'ekti bo'lishi zarur.

Kredit munosabatlarida sub'ektlar ikki xil bo'ladi:

- 1.Kreditor (qarz beruvchi)
- 2.qarzdor (qarz oluvchi)

Kredit ob'ekti - bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan qarz beruvchiga qaytib beriladigan qiymatdir.

Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy xususiyati hisoblanadi. Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning zarurligi

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi.

Kreditning vujudga kelishini nafaqat ichki iste'mol uchun tovar ishlab chiqarish doirasidan emas, balki asosan yuridik jihatdan mustaqil bir-biriga mulkdor sifatida qarama-qarshi turuvchi va iqtisodiy munosabatlarga kirishishga tayyor tovar egalari faoliyat ko'rsatayotgan muomala doirasidan qidirish kerak.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati qisqa muddatli kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir.

Korxona ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi tebranishlar zaminida ishlab chiqarish vaqti bilan mahsulotlarni sotish vaqtining mos kelmay qolishidan vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etuvchi munosabatlarning paydo bo'lishi tabiiy holga aylanadi.

Bu munosabatlar mablag'larning vaqtincha bekor turib qolishi bilan bu mablag'larga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etadi. Bunday munosabatlar odatda kredit munosabatlari deb yuritiladi va kredit munosabatlari asosida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan kredit kategoriyasi yuzaga keladi.

Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin: birinchidan, fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib bo'sh qolgan mablag'larning harakatsiz turib qolishining oldini olinadi;

ikkinchidan, takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, kreditning ob'ektiv zarurligi takror ishlab chiqarish jarayonida fondlarning doiraviy aylanishi qonuniyatlariga asoslangandir.

Kreditga zaruriyat tug'ilganda, quyidagi manbalardagi bo'sh mablag'lardan kredit resurslar sifatida foydalanish mumkin:

1.Asosiy fondlarni tiklash, kapital ta'mirlash uchun ajratiladigan amortazatsiya sifatidagi pul mablag'lari;

2.Tovarlarni sotish va yangi moddiy resurslarni sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli yuzaga kelgan bo'sh pul mablag'lari;

3.Tovarlarni sotishdan tushgan tushum bilan ish haqini to'lash vaqtlari orasida vaqtincha bo'sh turib qolgan pul mablag'lari;

4.Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig'iladigan va kapitallashtirish uchun mo'ljallangan qo'shimcha mablag'lar;

5.SHaxsiy sektor daromadlari, jamg'armalari va boshqa bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning funktsiyalari

Har qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funktsiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funktsiyalariga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimda kreditning o'rni va roli u bajarayotgan funktsiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funktsiyasi – bu kreditning iqtisodiyotda faoliyatining muayyan ravishda namoyon bo'lishidir.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatadi va qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu erdan kreditning birinchi funktsiyasi kelib chiqadi.

Kreditning funktsiyalari quyidagilardan iborat:

- 1.Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funktsiyasi.
- 2.Qayta taqsimlash funktsiyasi.
- 3.Muomala xarajatlarini tejash funktsiyasi.
- 4.Kapital to'planishining jadallashuvi va kontsentratsiyalashuvi funktsiyasi.
- 5.Muomalaga to'lov vositalarini chiqarish funktsiyasi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kredit bir necha tamoyillarga ega. Bular:

- 1) kreditning qaytib berilishliligi,
- 2) kreditning muddatliligi,
- 3) kreditning ta'minlanganliligi,
- 4) kreditning maqsadliligi,
- 5) kreditning to'lovliligi,
- 6) kreditning samaradorligi

9-mavzu: Kredit tizimi

1. Kredit tizimi haqida tushuncha.
2. Kredit tizimining tarkibiy qismlari.
3. Markaziy va tijorat banklarining ahamiyati va vazifalari.

Kredit tizimi haqida tushuncha

Kredit tizimi deb kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit institutlar yig'indisiga aytiladi.

Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi va korxona, tashkilotlarga, aholiga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi.

Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mablag'larni jalb qilishi va taqsimlanishga qarab kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega bo'ladi.

Jahon amaliyotida kredit tizimi o'zining tashkil qilinish turiga qarab qo'yidagi guruhlariga bo'linadi:

- Markaziy bank;
- Tijorat banklar;
- Maxsus kredit institutlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali kredit bank tizimi ko'p mamlakatlar iqtisodiyotining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga qo'yidagi banklar kiradi:

- tijorat banklar;

- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekiston halq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;

Tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar, tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshqalar.

- Nobank kredit tashkilotlarga;
- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa jamg'armalar kiradi.

Kredit tizimining tarkibiy qismlari

Kredit tizimida asosiy o'rinni bank institutlari, bank institutlari tarkibida esa salmoqli o'rinni tijorat banklari egallaydi. Tijorat banklari kredit tizimining boshqa bo'g'inlariga nisbatan ko'proq bo'sh resurslarni jalb qiladi va ko'p miqdorda mijozlarga kreditlar beradi.

Maxsus ixtisoslashgan kredit institutlari (banklar) tijorat banklari faoliyatini to'ldiradi va ular milliy iqtisodiyot sohalarining kam samarali, kam foydali tarmoqlari (qishloq xo'jaligi, uy-joy qurilishi, tadbirkorlikni rivojlantirish va boshqalar) ga engil sharoitda kreditlar berish yo'li bilan ular faoliyatini rag'batlantirib rivojlantirib boradi.

Banklar ma'lum belgilariga qarab qo'yidagi turlarga bo'linadi:

- Mulk shakliga qarab: aktsioner, noaktsioner, kooperativ, kommunal, davlat, aralash, halqaro banklarga bo'linadi;
- kredit beruvchi banklarga;
- milliy mavqei bo'yicha: milliy va xorijiy banklarga;
- faoliyat ko'rsatishi va bajaradigan funktsiyalariga qarab: depozit, universal, ixtisoslashgan banklarga bo'linadi;

Aktsioner banklar aktsioner kompaniyalar sifatida yuzaga kelgan banklar bo'lib, aktsiyalar chiqarish hisobidan ular kapitalining asosiy qismi yuzaga keltiriladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining asosiy qismini aktsioner banklar tashkil qiladi:

Noaktsioner banklar paychilar mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar bo'lib, ular bir yoki bir necha shaxs ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlarning faoliyatini qo'llab - quvvatlash maqsadida kooperativ banklar tashkil qilinadi. Bu banklarning mablag'lari ishtirokchilarning mablag'lari hisobidan vujudga keltiriladi va mijozlarga ularning faoliyatini rivojlantirish uchun engil sharoitda kredit beriladi.

Kommunal banklar ixtisoslashgan kredit tashkilotlar bo'lib, kommunal xo'jalik va uy-joy qurilishini kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

Ixtisoslashtirilgan banklarning turlari sifatida investitsiya, jamg'arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin.

Kredit tizimining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo'lib, ular davlat va korxonalarni moliyalashtirish uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi.

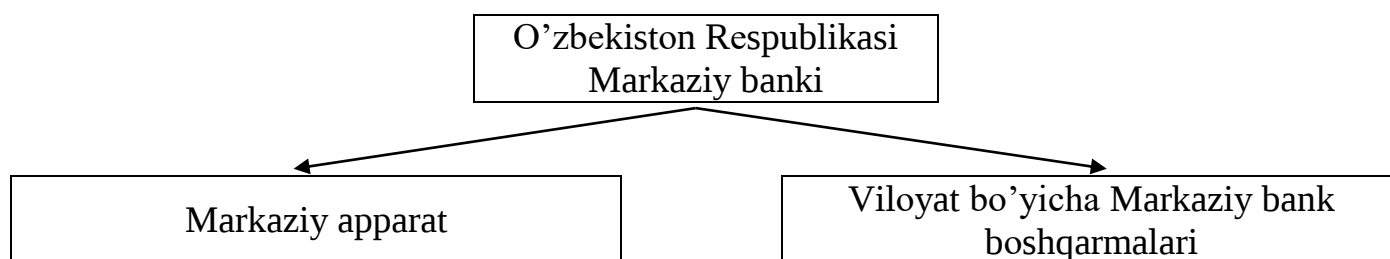
O'zbekistonda nobank kredit tashkilotlari to'g'risida qonun loyihasi ko'rib chiqildi. Unda sug'urta kompaniyalari, nafaqa fondlari va boshqa fondlarning mablag'laridan oqilona foydalanish va bu mablag'larning samaradorligini ta'minlash masalasi qo'yilgan edi. Har bir mamlakatning kredit tizimi o'z xususiyatiga ega bo'lib, rivojlangan yirik universal banklari tarmoqlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, O'zbekistonda bank tizimi ikki pog'onali bo'lib, banklar tizimining birinchi pog'onasi bu O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi pog'onasi - tijorat banklari, ularning sho''balari chet el banklari sho''balari hisoblanadi.

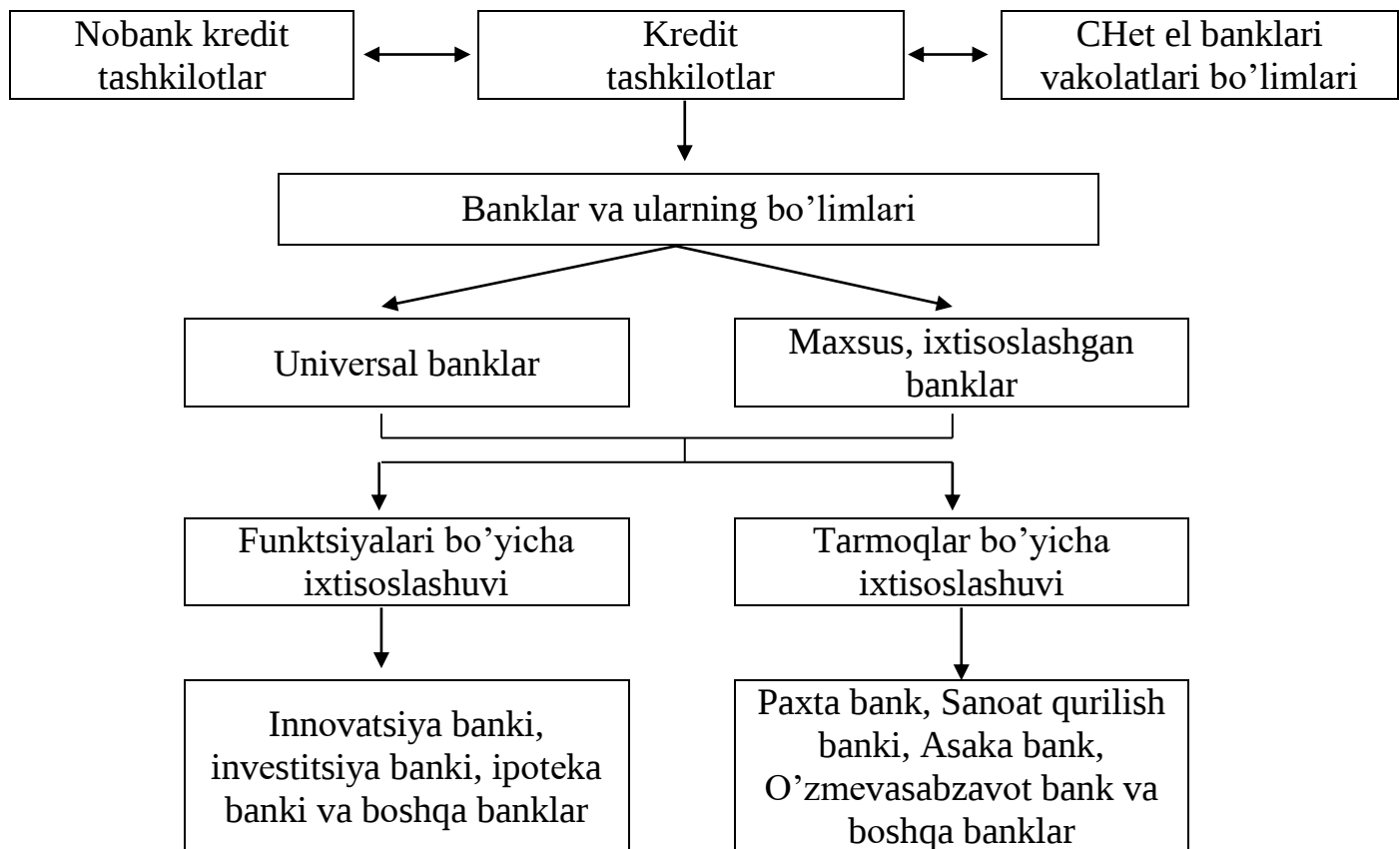
O'zbekiston Respublikasi banklar tizimini kengaytirilgan holda quyidagi 1-chizmada keltirish mumkin.

1- chizma

I pog'ona

II pog'ona

Markaziy va tijorat banklarining milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va vazifalari

Markaziy bank - kredit tizimining bosh banki bo'lib, mamlakatda pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi.

Birinchi Markaziy banklar bundan qariyb uch yuz yil oldin tijorat banklarining rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Bular 1688 yilda tashkil qilingan SHved Riks Jiro banki, 1694 yilda tashkil qilingan Angliya banklaridir. Markaziy bank, ya'ni kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit institut sifatida namoyon bo'ladi.

Markaziy bank quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- banknotlar (naqt pullar) emissiyasi,
- davlatning oltin-valyutasi zaxiralarini saqlash;
- pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodni muvofiqlashtirish;
- kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- davlat banki sifatida faoliyat ko'rsatish;
- to'lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish;
- valyuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotlarni muomalaga chiqarish funksiyasi Markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va bu aholida monopol huquqqa ega.

Davlatning oltin - valyuta zahiralarini boshqarish funksiyasi. Markaziy bank davlatning oltin, qimmatbaho metall va kamyob toshlarni, valyuta zaxiralarini boshqaradi.

Markaziy banklar mamlakat valyuta zahiralarini o'zida yig'adi va bu zahiralar xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, to'lov balansi defitsitini qoplash va mamlakat milliy valyutasi kursining barqarorligini ta'minlash uchun ishlatiladi.

Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati, yanada aniqrog'i davlatning pul-kredit siyosati olib boriladi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati davlatning iqtisodiyotini boshqarish siyosatining bir qismi bo'lib, muomaladagi pul massasi, kredit hajmi, foiz stavkalari darajasini va boshqa pul muomalasi va ssuda kapitali bozori ko'rsatkichlarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar yig'indisidan tashkil topadi.

Pul - kredit siyosatining asosiy maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta'minlash, valyuta kursi va foiz stavkalarini oqilona o'rnatish asosida inflyatsiya sur'atlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishning samaradorligini oshirish va milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashdan iborat.

Markaziy bankning pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- minimal majburiy rezerv me'yorlarini o'rnatish;
- foiz (diskant) siyosati;
- tijorat banklarini qayta moliyalashtirish;
- ochiq bozor siyosati;
- targetlash va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning asosiy maqsadi - pul-kredit tizimi va milliy valyuta barqarorligini ta'minlash asosida iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Pul - kredit siyosatini samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank pul-kredit siyosatini rivojlantirishning bir yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi. Bu yo'nalishlar Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangandan so'ng harakat dasturi sifatida qabul qilinadi. Markaziy bankning vazifalari xilma xil bo'lib, bu qonunda aks ettirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huquqiy shaxs sifatida davlat mulkiga asoslangan bo'lib, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa sifatida o'z harajatlarini daromadlari hisobidan qoplashi kerak.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

-monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;

-O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil qilish va ta'minlash;

-banklar faoliyatini tartibga solish va banklar faoliyati ustidan nazorat qilish;

-O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin, valyuta zahirasini saqlash va ularni boshqarish;

-Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini tashkil etish;

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank - bu tijorat muassasasi bo'lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan, to'lovlilik, muddatlilik, qaytarib borish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Tijorat banklarini fikrimizcha, shunchaki korxona emas, maxsus korxona deb qarash zarur. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali xarakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aksionerlariga, ya'ni paychilariga foyda olishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar huquqiy va jismoniy shaxslarga xizmatlarini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog'onasi xisoblanadi.

Tijorat banklarning belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Mulkchilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksioner banklarga, kooperativ, xususiy, mintaqaviy, aralash mulkchilikka asoslangan banklarga bo'linadi.

Tijorat banklari quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi.

1. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish;
2. Korxona, tashkilotlar, davlat va axolini kreditlash;
3. Muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish;
4. Milliy iqtisodiyotda xisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish;
5. Moliya - valyuta bozorida faoliyat ko'rsatish;
6. Iqtisodiy – moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya xizmatlarini ko'rsatish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat». Toshkent, «O'zbekiston», 1992 yil.
2. I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». Toshkent, «O'zbekiston», 1999 yil.
3. I.A.Karimov «O'zbekiston buyuk kelajak sari». Toshkent, «O'zbekiston», 1998 yil.
3. I.A.Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida». Toshkent, «O'zbekiston», 1995 yil.
4. Sh.Z.Abdullaeva «Pul, kredit va banklar». Toshkent, «Moliya», 2000 yil.
5. V.A.Chjen «Moliya va pul bozorlari». Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1996 yil.
6. «Bozor, pul va kredit» jurnali. 2000-2007 yilgi sonlari.
7. «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali. 2000-2007 yilgi sonlari.

Mundarija

Kirish.....	3
1-mavzu: Pulning mohiyati va funktsiyalari	5
2-mavzu: Pul aylanishi.....	10
3-mavzu: Pul muomalasi qonuni, pul massasi va pul muomalasini tartibga solish	16
4-mavzu: Pul tizimlari	20
5-mavzu: Pul nazariyasi.....	23
6-Mavzu: Inflyatsiya.....	29
7-mavzu. Ssuda kapitali va moliya bozori	32
8-mavzu: Kreditning mohiyati va zarurligi	36
9-mavzu: Kredit tizimi.....	39
Foydalanilgan adabiyotlar	45

